

УДК 342.71

DOI: 10.15587/2523-4153.2017.119065

КОНСТИТУЦІЙНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО: ОСНОВИ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ

© А. Р. Крусян

Статтю присвячено науковому аналізу передумов та об'єктивних чинників щодо формування та виокремлення у системі вітчизняного конституційного права такої його гуманітарної складової як конституційне гуманітарне право. Важливим є створення науково-практичної парадигми конституційного гуманітарного права, що буде сприяти формуванню та подальшому розвитку громадянського суспільства та утвердженню України як демократичної держави, в якій людина є найвищою цінністю. В статті розкриваються основи концептуальної парадигми конституційного гуманітарного права

Ключові слова: конституційне гуманітарне право, гуманізм, людиноцентризм, конституціоналізм, конституційно-правова свобода людини, права людини, громадянське суспільство

1. Вступ

Динаміка сучасних політико-правових перетворень з метою поступового входження України до європейського правового простору, розвиток суспільних відносин у контексті оновлення українського суспільства та держави супроводжуються процесом еволюції у напрямку демократизації та гуманізації всіх державно-правових та соціально-політичних інститутів. Це означає, що «альфою та омегою» діяльності держави та суспільства має бути людина як найвища цінність, права якої мають бути забезпечені цілісною та змістовно повною системою гарантій з боку держави. Адже права і свободи людини та їх гарантії взагалі зумовлюють «зміст і спрямованість діяльності держави» (ст. 3 Конституції України), а турбота «про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя» є одним з головних мотивів прийняття Конституції України, необхідності її захисту (частина IV Преамбули Конституції України).

Наслідком та, водночас, передумовою цього процесу є гуманізація конституційного права та підвищення людського виміру конституційно-правових реалій, що детерміновано з гуманістичної функцією (роллю) конституційно-правової галузі щодо правової системи держави та виокремленням нових напрямів правового регулювання суспільних відносин конституційними нормами.

Такі тенденції розвитку конституційного права, зокрема, та внутрішньодержавної правової системи, у цілому, обумовлюють виокремлення в національному конституційному праві гуманітарного права як самостійного конституційно-правового інституту.

Традиційно гуманітарне право – це поняття, що є характерним для міжнародного права, тобто – міжнародне гуманітарне право, яке поряд з традиційним правом війни (збройних конфліктів) охоплює міжнародні документи щодо статусу та захисту прав і свобод людини, включаючи і міжнародно-правову відповідальність за їх порушення.

Водночас, гуманітарне право враховується і в національному конституційному праві держав. Це обумовлено: по-перше, взаємопов'язаністю міжнародного та національного права, що обґрунтовується теорією взаємодії міжнародного права та національного права (зокрема, виходячи з дуалістичної концепції співвідношення міжнародного права та національних правових систем); по-друге, тенденціями розвитку внутрішньодержавних правових систем.

2. Літературний огляд

Проблематика конституційного гуманітарного права в Україні є недослідженою. Традиційно в науці конституційного права монографічні роботи присвячені аналізу конституційно-правового статусу людини, проблем забезпечення прав людини тощо. Так, наприклад Ю.М. Тодика досліджував змістовну структуру та принципи конституційно-правового статусу людини та громадянина [1]. Ієрусалімов О. І. у своїх наукових дослідженнях акцентував увагу на визначенні природи, особливостей та забезпеченні конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина [2]. Звертається до аспектів конституційного закріплення основних прав та свобод людини у контексті оновлення Конституції України Ю. С. Шемшученко [3]. Селіванов В.М. торкається цієї проблематики в умовах становлення правової системи та формування публічної влади в суверенній Україні [4] та розкриває гуманітарний вимір сучасних перетворень в Україні [4, с. 143–149]. Без виокремлення конституційного гуманітарного права досліджує проблематику прав людини L. Henkin [5]. Втім, наукові дослідження щодо визначення та розкриття безпосередньо правової природи, поняття, змісту та структури конституційного гуманітарного права відсутні.

3. Мета та задачі дослідження

Метою статті є дослідження та формулювання основ концептуальної парадигми конституційного гуманітарного права.

Для досягнення мети були поставлені наступні задачі:

1. Визначити та проаналізувати передумови та об'єктивні чинники щодо формування та виокремлення у системі вітчизняного конституційного права такої його гуманітарної складової як конституційне гуманітарне право.

2. Розкрити правову природу та зміст конституційного гуманітарного права.

3. Дослідити предмет конституційного гуманітарного права – суспільні відносини, що виникають

між державою та людиною у процесі реалізації публічної (державної) влади.

4. Конституційне гуманітарне право: правова природа та зміст

Конституційне гуманітарне право (його природа та змістовна визначеність) безпосередньо пов'язане з тенденцією гуманізації конституційного права, яка тією чи іншою мірою впливає на всі інші тенденції розвитку конституційного права, проходить «червоною ниткою» через систему сучасного українського конституціоналізму та є пріоритетним напрямом розвитку громадянського суспільства. Це обумовлено тим, що гуманізація проявляється в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства та держави, а саме: у сприйманні людини як цінності для суспільства; у визнанні її права на вільний розвиток та виявлення своїх здібностей і можливостей; у повазі до честі та гідності особи; в утвердженні блага людини як критерію оцінки суспільних відносин тощо.

Тенденція гуманізації конституційного права детермінована з демократизацією принципів і методів здійснення публічної влади, децентралізацією державного управління і деконцентрацією публічної влади (визнанням та гарантованістю місцевого самоврядування в Україні), розширенням спектра прав і свобод людини та громадянина, їх гарантованістю та захистом з боку держави та від держави, зокрема, від неправових актів державної влади. Демократія, що захищає основні права людини від будь-якого антиправового державного акта, отримала в юридичній літературі назву конституційної демократії, згідно з якою всі члени суспільства визнають основні права однаковою мірою для всіх, а судовий контроль над державними правовими актами з метою захисту цих прав – виправданим і необхідним. Конституційна демократія інтегрує легітимність державних нормативно-правових актів з вимогою їх відповідності фундаментальним (конституційним) правам людини у контексті теорії «людиноцентризму». При цьому «людиноцентризм» має знайти свої відображення у тексті Основного Закону держави. Так, Ю. С. Шемшученко, характеризуючи методологічні засади оновлення Конституції України, слушно зазначив, що «принцип людиноцентризму має пронизувати усі розділи Конституції. Йдеться, зокрема, як про безпосереднє конституційне закріплення даного принципу, так і про розширення та поглиблення форм участі громадян в управлінні державою, підвищення ролі виборів та референдумів, становлення громадянського суспільства, удосконалення місцевого самоврядування, залучення населення до правосуддя тощо» [3, с. 4].

Крім того, важливе значення має звернення до людиноцентристських підходів у практиці конституційного судочинства. Так, у рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 (у справі про призначення судом більш м'якого покарання) гуманізм визнається конституційним принципом [6], а в рішенні від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) [7] гуманізм розглядається як принцип діяльності правотворчих і правозастосовних органів держави.

Звідси, набувають теоретичного та практичного значення дослідження суспільних відносин, що виникають між державою та людиною у процесі реалізації публічної (державної) влади як предмета конституційного гуманітарного права. При цьому визначальну роль має відповідна модель взаємовідносин між державою та людиною.

Проблема цих взаємовідносин не втрачає своєї актуальності протягом тривалого часу. Серед підходів до її вирішення можна виокремити системостриктський та персоностриктський напрями. Персоностриктизм визначає людину як найвищу точку та «мірило всіх речей». У системостриктському (соціостриктському) підході людина або є зовсім відсутньою, або розглядається як щось допоміжне, здатне принести більшу чи меншу користь лише для досягнення якихось надособистісних цілей. При цьому підході держава домінує над особистістю.

У сучасній юридичній літературі набуває поширення третій напрям, сутність якого полягає в тому, що він, заперечуючи гіпертрофовані уявлення про індивідуальні чи колективні витоки у концепції прав людини та її взаємовідносини із суспільством, державою та іншими формами колективного буття, що були притаманні минулому, визнає необхідність органічного поєднання у змісті прав та обов'язків людини як особистих, так і колективних основ. Цей підхід ґрунтується на «законі рівноваги індивідуального та колективного», який є умовою еволюційного (а не революційного) розвитку суспільства та має універсальний характер. В українській науці такий підхід обґрунтовували Ю. М. Тодика та О. Ю. Тодика, вважаючи, що «важливо дотримати баланс інтересів громадянина та держави» [1, с. 103]. Такі наукові напрями можна охарактеризувати як концепцію балансу інтересів людини та держави.

Безумовно, баланс інтересів держави і людини та партнерство (соціальне партнерство) між цими суб'єктами є привабливими науковими концепціями розвитку сучасного суспільства. Проте важко конструювати партнерські відносини між суб'єктом (державою), який має владу та всі притаманні їй засоби та атрибути, і суб'єктом (людиною), який не має такої влади, а тільки є носієм свободи. Тому в їхніх взаємовідносинах завжди буде присутнім елемент субординації. Водночас природні права людини дають їй суверенне право вимагати від держави визнання, забезпечення та гарантування індивідуальної свободи в системі взаємозв'язків з іншими людьми, суспільством та державою. Міра цієї свободи залежить від міри обмежень, які держава встановить як для себе, так і для інших суб'єктів соціальних зв'язків. Ось чому в цьому випадку потрібна така концепція, яка пов'язувала б в єдину конструкцію обмеження (самообмеження) публічної влади та конституційно-правову свободу особистості (теорія конституціоналізму).

Сучасна концепція прав і свобод людини у контексті конституційного гуманітарного права та вся система відповідного українського законодавства мають бути спрямованими на забезпечення конституційно-правової свободи людини. Така концепція заснована, перш за все, на теорії та практиці сучасно-

го конституціоналізму. Виходячи із цього, концепція прав і свобод людини має ґрунтуватися на оптимальному поєднанні (а не протистоянні) природно-правової та позитивістської теорій прав людини. Сутність такого поєднання полягає у тому, що невід'ємні природні права і свободи людини, які належать їй від народження, мають бути закріпленими у позитивному праві, тобто держава, як владний суверен, має визнавати (а не «дарувати») подібні права і свободи, забезпечувати їх реалізацію, охороняти та захищати від протиправних посягань. Підтвердженням цього висновку є думка М. Кепелетті, який зазначив, що «сучасний конституціоналізм... є єдиною реалістичною імплементацією цінностей природного права в нашому сучасному світі. ... Точніше, ... сучасний конституціоналізм є спробою зняти протиріччя між позитивним та природним правом. Сучасні конституції, біллі про права, що їх складають, та судовий контроль є синтезом між позитивним та природним правом. Вони відбивають найважливішу спробу тисячоліть щодо «позитивації» цих цінностей, але без їхньої абсолютизації чи передачі їх під повний контроль ситуативних бажань парламентської більшості, що змінюються» [8, с. 210].

Конституційним гуманітарним правом має бути регламентовано такий обсяг прав і свобод людини, який юридично забезпечував би всі сфери індивідуальної свободи людини (фізичну, економічну, політичну, духовну тощо).

Проте конституційно-правова свобода не може бути необмеженою, оскільки свобода не означає повного зневажання інтересів і прав інших людей, суспільства та держави. Держава, беручи на себе зобов'язання щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3 Конституції України), набуває права вимагати правомірної поведінки від людини і громадянина. Звідси логічним є конституційне закріплення обов'язків людини і громадянина. Тут є доречним висновок про те, що включення обов'язків до правового статусу особистості не порушує принципу правової держави, оскільки права одних осіб, які не підкріплено обов'язками інших, не можуть бути реалізованими [2, с. 43]. Крім того, «кожна людина має певні обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи», що закріплено у ч. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. Так, Конституція України закріплює відповідні обов'язки людини і громадянина (у ч. 2 ст. 51, ч.1 ст. 53, ст. ст. 65 – 68).

5. Результати дослідження

Таким чином, конституційно-правова свобода людини (у контексті конституційного гуманітарного права) – це юридичний (конституційно-правовий) і фактичний стан людини в суспільстві та державі, відповідно до якого людина є фізично, економічно, політично, духовно незалежною (вільною) від будь-яких неправових (неконституційних) обмежень та втручань у всі сфери індивідуальної свободи з боку публічно-владних та інших соціальних суб'єктів.

Що стосується реальності конституційно-правової свободи, то недостатньо її юридично «оформити» через право (зокрема, конституційне гумані-

тарне право), потрібен захист цієї свободи, механізм якого є невід'ємною складовою конституційного гуманітарного права. Цінність будь-якого права чи свободи, у тому числі й конституційно-правової свободи, залежить від механізму їх захисту.

Захист конституційно-правової свободи людини у вимірі гуманітарного визначення конституційного права міститься у двох площинах, а саме: захист від держави (її можливого свавілля) та захист державою.

Захист конституційно-правової свободи людини державою полягає в існуванні юридико-правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина. До складу такого механізму в системі конституційного гуманітарного права входять нормативні (матеріальні та процесуальні) та інституціональні форми та засоби.

Нормативну частину представлено великою кількістю нормативних актів: Конституцією України, міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, законами та підзаконними нормативно-правовими актами.

При цьому слід звернути увагу на недоліки нормативної частини механізму захисту прав людини. По-перше, нестабільність законодавства, яке стосується прав та свобод людини і громадянина. Фактично кожен закон, що встановлює права і свободи людини та громадянина і визначає їх реалізацію, зазнав змін, доповнень, ревізій або тлумачення органом конституційної юрисдикції. По-друге, у правових актах зберігається більше половини (60 %) нормзаборон, що не відповідає світовим стандартам. По-третє, рівень виконання нормативних актів щодо прав та свобод людини і громадянина є незадовільним. По-четверте, невирішеною є проблема гармонізації законодавства про права людини з міжнародно-правовими стандартами та дотримання цих стандартів. Тут важливого значення набуває процес інтернаціоналізації законодавства про права людини, що має вираження, передусім, у зближенні національного конституційного права з міжнародним публічним правом.

Важливе значення для України у контексті євроінтеграції має вчинення «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» [9] (Угоду ратифіковано Законом № 1678-VII від 16.09.2014 [10]). Зокрема, в Угоді вказується, що однією із цілей асоціації є: «сприяння поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок України з політикою ЄС, та її участь у програмах та агентствах». Такими «спільними цінностями» визначено «повагу до демократичних принципів, верховенства права, доброго врядування, прав людини і основоположних свобод...».

Водночас, за даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, в Україні є чимало проблем щодо дотримання міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини [11]. Звідси, важливим є не тільки удосконалення законодавства України відповідно до міжнародних документів, але й його до-

тримання та виконання, з метою подолання порушень прав та свобод людини та наближення до міжнародних стандартів у цієї галузі.

Думається, що позитивним кроком у напрямку удосконалення нормативно-процесуальної частини механізму захисту прав людини є прийняття Закону України від 03 жовтня 2017 р. «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [12], яким запроваджуються нові правила судового процесу в цивільному, господарському, адміністративному судочинстві, а також вносяться деякі зміни до правил кримінального процесу. Зокрема, як слушно зазначається в компетентних джерелах: «Зміни, що запроваджуються, мають забезпечити ефективний, швидкий та зручний розгляд справ у суді. Нові правила судового процесу сприятимуть більш дієвому захисту прав і свобод громадян та підприємців, що звертаються до суду» [13].

Нормативну частину механізму захисту конституційно-правової свободи людини у системі конституційного гуманітарного права, безпосередньо пов'язано з інституціональною, яку представлено державними інституціями. Виходячи з того, що права і свободи людини і громадянина та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3 Конституції України), всі органи державної влади повинні виконувати функцію держави щодо захисту прав та свобод людини і громадянина. При цьому, слушною є позиція Конституційного Суду України, який вважає, що держава, виконуючи свій головний обов'язок – утвердження і забезпечення прав і свобод людини – повинна не тільки утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини, а й вживати заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією [14]. Особливе місце у механізмі захисту прав людини займають судові інстанції. Цей висновок ґрунтується на функціональній характеристиці суду як єдиного органу, що здійснює правосуддя в Україні (ст. 124 Конституції України). Тому важливого значення набуває проведення судової реформи в Україні, зокрема: прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [15] з метою забезпечення самостійності та незалежності судової влади, здійснення ефективного і справедливого правосуддя; та ухвалення 13 липня 2017 р. нового Закону України «Про Конституційний Суд України» [16], яким введено інститут конституційної скарги.

Механізм захисту конституційно-правової свободи людини у контексті конституційного гуманітарного права буде повним за умови можливості захисту прав і свобод людини не тільки з боку держави, але й від держави, сприймаючи у цьому випадку права людини як «права проти суспільства в особі держави та її посадових осіб» [5, с. 2]. Необхідність захисту прав людини від держави підтверджується правовою позицією Конституційного Суду України. У рішенні від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 (справа про податкову заставу) констатується, що, «визначаючи

людину найвищою соціальною цінністю, Основний Закон України встановлює перелік прав і свобод, гарантує їх захист, у тому числі від порушень з боку держави, її органів та посадових осіб» (п. 4.2 мотивувальної частини рішення) [17].

Тому важливого значення набуває захист конституційно-правової свободи від свавілля держави, що полягає, насамперед, у можливості людини особисто звертатися у міжнародні судові інстанції для захисту своїх прав. Конституція України закріплює право кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55). Таким чином, людина наділяється міжнародно-правовими засобами захисту своїх прав і свобод. Цей захист є самостійним, тобто захистом без втручання держави. Важливе місце у такому захисті посідає Європейський суд з прав людини. Його рішення мають юридично обов'язковий характер (ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [18]), що передбачено і Законом України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (ст. 2) [19]. Завдяки цьому дотримання та виконання норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод країнами-учасницями перебуває під безпосереднім контролем Ради Європи, що, обумовлює можливість швидкого й ефективного реагування на порушення прав та основних свобод людини у тій чи іншій державі.

Отже, це обґрунтовує наявність та реальність існування механізму захисту прав і свобод людини від держави (її неправомірних, свавільних дій, бездіяльності чи втручання у сферу індивідуальної свободи людини тощо), що є необхідним у контексті забезпечення конституційно-правової свободи людини.

Крім того, конституційно-правова свобода людини стає реальністю за умови існування громадянського суспільства – сфери матеріального, духовного та політичного життя людини. Саме громадянське суспільство як система економічних, політичних, культурних та правових відносин між людьми є «простором свободи» соціально активних особистостей.

Громадянське суспільство здатне реально обмежити публічну владу в інтересах людини з метою забезпечення свободи людини. У громадянському суспільстві «створюються умови для самовизначення, самореалізації особистості, забезпечення її автономії, незалежності від будь-якого незаконного втручання (включаючи державне)» [4, с. 238]. Не тільки з юридичної, але й з політологічної точки зору громадянське суспільство є стримуючим та обмежуючим фактором щодо держави, «сукупністю автономних, авторитетних недержавних структур, які становлять систему конструктивних протидій та стримувань для структур державної влади» [20, с. 205]. Водночас не можна сприймати створення громадянського суспільства як антипод держави. Більше того, «високоорганізоване громадянське суспільство передбачає сильну правову державу, причому сильну правами та обов'язками своїх громадян, а також повнотою своєї

відповідальності перед ними» [20, с 208]. Громадянське суспільство безпосередньо пов'язано з конституційно-правовою свободою людини, що обумовлює необхідність його дослідження у конституційно-правовому вимірі з позицій гуманізму.

6. Висновки

Таким чином, резюмуючи наведене, можна зробити такі висновки.

1. В сучасних умовах конституційного розвитку України складаються сприятливі обставини щодо формування та виокремлення у системі вітчизняного конституційного права такої його гуманітарної складової як конституційне гуманітарне право.

Думається, обґрунтованим буде виокремити три основні причини для цього.

Перша причина – це сучасний етап конституційних перетворень в Україні, який обумовлює таку тенденцію розвитку вітчизняного конституційного права як його гуманізація та підвищення людського виміру конституційно-правових реалій. Звідси, об'єктивно обумовленим є визнання та правове забезпечення життєдіяльності, розвитку, самореалізації та захисту таких суб'єктів конституційного права як людина, громадянин, суспільство (зокрема, громадянське суспільство).

Другою причиною виокремлення та формування гуманітарного права у системі конституційного права є посилення взаємодії національного та міжнародного права. Особливо це виявляється в сучасних умовах євроінтеграції України. Міжнародні акти (зокрема, у сфері прав та свобод людини) стають (за певних умов (див.: ст. 9 Конституції України) частиною національного законодавства.

Третя причина пов'язана з необхідністю комплексного регулювання конституційно-правовими нормами суспільних відносин, що виникають між людиною, громадянським суспільством та державою. Адже конституційно визначено, що людина, її життя

і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України). Це положення є складовою основою конституційного ладу України. Вкрай необхідним є створення правового підґрунтя для втілення в сучасні реалії визначених конституційних положень. Для цього, окрім іншого, необхідним є удосконалення системи сучасного конституційного законодавства у сфері прав та свобод людини і громадянина, створення ефективного механізму їх забезпечення та захисту з боку держави. Звідси, важливим є створення науково-практичної парадигми конституційного гуманітарного права, що буде сприяти формуванню та подальшому розвитку громадянського суспільства та утвердженню України як демократичної держави, в якій людина є найвищою цінністю.

2. Природа конституційного гуманітарного права відзначається у тому, що сучасне конституційне право має певний зв'язок з гуманізмом («гуманізм» - від лат. «людяний»), що виявляється у його гуманітарній спрямованості (гуманізації), тобто – у спрямованості на утвердження та забезпечення конституційно-правової свободи людини, формування та сталого розвитку громадянського суспільства.

3. Конституційне гуманітарне право – це інститут конституційного права, який визначає утвердження та захист прав і свобод людини, розвиток громадянського суспільства за допомогою конституційно-правових засобів. Предметом його регулювання є суспільні відносини, що виникають між людиною, громадянським суспільством та державою у процесі реалізації публічної (державної) влади з метою утвердження конституційно-правової свободи людини.

Література

1. Тодька, Ю. Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине [Текст] / Ю. Н. Тодька, О. Ю. Тодька. – К.: Ін Юре, 2004. – 368 с.
2. Іерусалімов, О. І. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина [Текст] / О. І. Іерусалімов, М. Ф. Стахурський, І. О. Іерусалімова; ред. І. П. Голосніченко. – К.: ГАН, 2004. – 352 с.
3. Шемшученко, Ю. С. На шляху до оновлення Конституції України [Текст] / Ю. С. Шемшученко // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 4–5.
4. Селіванов, В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти [Текст] / В. М. Селіванов. – К.: Ін Юре, 2002. – 724 с.
5. Henkin, L. The rights of man today [Text] / L. Henkin. – Boulder: Westview Press, 1978. – 173 p.
6. Рішення Конституційного Суду України від 02 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 (справа про визначення судом більш м'якого покарання) [Текст]. – Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
7. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) [Текст]. – Офіційний вісник України. – 2005. – № 42. – Ст. 2662.
8. Cappelletti, M. The Judicial Process in Comparative Perspective [Text] / M. Cappelletti. – Oxford-New York: Clarendon Press, 1989. – 417 p.
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011
10. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 вересня 2014 р. [Текст]. – Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 40. – Ст. 2021

11. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні [Текст]. – К., 2017. – 627 с. – Режим доступу: www.ombudsman.gov.ua/files/Dopovid/Dopovid_2017.pdf
12. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів [Текст]. – Верховна Рада України, 2017. – № 2147-VIII. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415
13. Президент дав старт реформуванню процесуального законодавства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-dav-start-reformuvannyu-procesualnogo-zakonodavstv-44578>
14. Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) [Текст]. – Офіційний вісник України. – 2016. – № 48. – Ст. 1724.
15. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України № 1401-VIII від 02.06.2016 р. [Текст]. – Голос України. – 2016. – Режим доступу: <https://www.5.ua/suspilstvo/holos-ukrainy-opublikuvav-zminy-do-konstytutsii-v-chastyini-pravosuddia-118533.html>
16. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 р. [Текст]. – Відомості Верховної Ради. – 2017. – № 35. – Ст. 376.
17. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 (справа про податкову заставу) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-05>
18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (зі змінами, внесеними Протоколом № 11) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004
19. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. [Текст]. – Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
20. Розова, Т. В. Специфика становления гражданского общества в Украине [Текст] / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – Одеса: Юридична література, 2003. – 336 с.

Крусян Анжеліка Романівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри, кафедра загально-теоретичної юриспруденції, конституційного та адміністративного права, Київський інститут інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія», вул. Харківське шосе, 210, м. Київ, Україна, 02121
E-mail: 370235@ukr.net